

θέσιν αὐτὴν τοῦ μὴ ἐπιστητοῦ τῶν πραγμάτων καθαυτά. Τὴν ὑπερενίκησεν κατόπιν, διὰ νὰ γίνῃ ἓνας ἀπὸ τοὺς μεγαλυτέρους διδασκάλους τῆς νεωτέρας Μεταφυσικῆς, πρὸς τὴν ὁποίαν ἔρρεπε, καθὼς καὶ ὁ ἴδιος ἀναγνωρίζει εἰς τὴν δευτέραν ἔκδοσιν τοῦ ἔργου του «Κριτικὴ τοῦ καθαροῦ λογισμοῦ».

5. ΤΑ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ

Ἡ ἀποψις τοῦ Κάντ ὅτι δὲν δύνανται νὰ γνωσθῶν τὰ πράγματα καθαυτά, ὅτι αὐτὰ ἔρχονται εἰς τὴν συνείδησίν μας ἀπλῶς ὡς φαινόμενα, δὲν ἦτο νέα. Εἶχεν ἤδη εὖρει μεγάλην διάδοσιν εἰς τὴν ἀρχαιότητα καὶ ἤκμασεν ἐκ νέου κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους, ὅπως ἄλλωστε παραλλήλως ἀνεπτύχθησαν καὶ αἱ ὑλοζωϊστικαὶ θεωρίαι τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Ἀλλὰ ὅσοι φιλόσοφοι εἶχαν πρότερον τοποθετήσῃ τὴν ἀντίληψιν αὐτὴν εἰς τὸ κέντρον τοῦ συστήματός των, μετέπεσαν εἰς τὸν σκεπτικισμόν, δηλαδή εἰς τὴν θεωρίαν ποὺ δέχεται ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἔχωμεν βεβαιότητα περὶ τῆς ἀληθείας τῶν γνώσεών μας. Τοιοῦτος ἦτο ὁ Χιούμ, ὁ πρόδρομος τοῦ Κάντ.

Ἐὸ Κάντ ἀπέριπτε τὸν σκεπτικισμόν ὅπως καὶ τὸν «φαντασιόπληκτον ἰδεαλισμόν». Ἀποκρούει ἀποφασιστικῶς τὴν ἐκδοχὴν ὅτι ἡ διδασκαλία του «θεωρεῖ ὅλον τὸν αἰσθητὸν κόσμον ὡς ἀπλῆν ἀνταύγειαν» («Προλεγόμενα»). Ἀλλὰ πρέπει νὰ προχωρήσωμεν καὶ πέραν τούτου. Ἡ σύγχρονος φιλοσοφικὴ—ἐπιστημονικὴ σκέψις δέχεται μετὰ πεποιθήσεως ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ἀποκτήσωμεν πολὺ ἀκριβεῖς παραστάσεις περὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, περὶ τῶν πραγμάτων καθαυτά.

Βεβαίως, ἓνα μεμονωμένον, ἀμετάβλητον πρᾶγμα δὲν ἠμποροῦμεν νὰ τὸ γνωρίσωμεν ἔτσι ὅπως

εἶναι. Ἡ περὶ τούτου παράστασις μας ἐξαρτᾶται πάντοτε ἀπὸ τὴν κατασκευὴν τοῦ πνευματικοῦ μας ὄργάνου. Διαφορετικὰ ὅμως συμβαίνει ὅταν δεχόμεθα παραστάσεις ἀπὸ περισσότερα πράγματα ταυτοχρόνως ἢ παραστάσεις ἀπὸ ἀλληλοδιαδόχους μεταβολὰς ἐνὸς ἢ περισσοτέρων πραγμάτων, χωρὶς ἐν τῷ μεταξύ γὰρ μεταβληθῆ ἢ κατάστασις τοῦ ψυχοσωματικοῦ μας ὀργανισμοῦ ἀπὸ μίαν ἀσθένειαν ἔξαφνα, ἢ δηλητηρίασιν (λ.χ. μὲ οἰνόπνευμα). Τότε εἰς ὅλας τὰς παραστάσεις αὐτὰς ἀνευρίσκομεν κάτι κοινόν, τὴν γνωστικὴν μας ἰκανότητα ποὺ μένει ἢ ἰδία. Ὅταν συγκρίνωμεν τὰς διαφόρους παραστάσεις μας τὴν μίαν μὲ τὰς ἄλλας, ἠμποροῦμεν νὰ μὴ λάβωμεν καθόλου ὑπόψιν τὸν ὑποκειμενικὸν αὐτὸν παράγοντα, ὃ ὁποῖος εἶναι ὁ ἴδιος εἰς ὅλας. Ἄν παραστήσωμεν ἓνα πρόσωπον μὲ α καὶ δύο ἔξω αὐτοῦ πράγματα καθ'αυτὰ μὲ β καὶ γ ἢ παράστασις τοῦ καθενὸς ἀπὸ τὰ πράγματα εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ προσώπου θὰ εἶναι τὸ γινόμενον προσώπου καὶ πράγματος, αΧβ καὶ αΧγ. Ἄν συγκρίνωμεν τὰς δύο αὐτὰς παραστάσεις μεταξύ των, ἠμπορῶ νὰ ἐξαλείψω τὸν παράγοντα :

$$\alpha \times \beta : \alpha \times \gamma = \beta : \gamma.$$

Μὲ ἄλλα λόγια, αἱ διαφοραὶ τῶν ἔξω ἐμοῦ πραγμάτων, τὰς ὁποίας μοῦ φανερόνουν αἱ αἰσθήσεις μου, ὑφίστανται πραγματικῶς, εἶναι πραγματικαὶ διαφοραὶ τῶν πραγμάτων. Δὲν δημιουργοῦνται ἀπὸ τὸ γνωστικόν μου ὄργανον.

Τὸ ἴδιον ἰσχύει καὶ διὰ τὰς μεταβολὰς αἱ ὁποῖαι γίνονται εἰς τὸ πρᾶγμα ἐν σχέσει μὲ ἓνα πνευματικὸν μηχανισμόν ποὺ παραμένει ἀμετάβλητος, εἴτε αὐταὶ εἶναι μεταβολαὶ τῆς ἐσωτερικῆς τοῦ πράγματος συστάσεως, εἴτε μεταβολαὶ τῆς θέσεως, τὴν ὁποίαν κατέχει, εἴτε εἶναι ἐσωτερικαὶ ἀλλοιώσεις του εἴτε εἶναι μεταποπίσεις του.

Ἄλλα δὲν εἶναι αὐτὸ μόνον. Εἰς τὰς ἀμοιβαίας σχέσεις τῶν ἔξω ἐμοῦ πραγμάτων τὰς ὁποίας ἤμπορῶ νὰ γνωρίσω, ἀνήκουν καὶ αἱ σχέσεις ἄλλων ἀνθρώπων πρὸς τὰ ἴδια πράγματα τὰ ὁποία ἐγὼ παρατηρῶ, τὰ ὁποία ἐπενεργοῦν εἰς ἐμέ. Ἀφοῦ παραδέχομαι ὅτι οἱ ἄλλοι ἄνθρωποι εἶναι κατὰ τὸν ἴδιον τρόπον ὀργανωμένοι, ὅπως καὶ ἐγώ, ἤμπορῶ νὰ συμπεράνω ὅτι αἱ ἰδικαὶ των παραστάσεις τὰς ὁποίας αὐτοὶ μοῦ μεταδίδουν, ἐπικυρώνουν τὰς ἰδικάς μου παραστάσεις ἂν συμφωνοῦν μαζί τους. Κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον κατορθώνω νὰ ἐκτοπίσω εἰς μεγάλον βαθμὸν τὸ ὑποκειμενικὸν στοιχεῖον κατὰ τὴν πορείαν τῆς γνώσεως τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου. Ἀπὸ ὅσα λοιπὸν ἔχομεν ἕως ἐδῶ ἐκθέσει περὶ τῆς καντιανῆς γνωσιοκριτικῆς, καταφαίνεται ὅτι δὲν εἶναι ἀναγκαῖον τῆς λογικὸν συμπέρασμα τὸ ὅτι εἶναι ἀδύνατος μία γνῶσις τῶν πραγμάτων καθ'αυτά, δηλαδή μία γνῶσις τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου. Ἡ κριτικὴ αὕτη μᾶς δείχνει μόνον ποίον εἶδος γνῶσις εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ. Μᾶς προφυλάσσει ἀπὸ ἐξάντλησιν τῶν δυνάμεών μας εἰς τὴν ματαίαν ἀναζήτησιν ἀνεφίκτων γνώσεων καὶ κάμνει πλέον καρποφόρον τὴν πνευματικὴν μας ἐργασίαν, διότι τὴν συγκεντρώνει εἰς τὴν σφαιρᾶν τῶν ἐφικτῶν μόνον γνώσεων. Ἄν δὲν ἤμποροῦμεν νὰ γνωρίσωμεν τὰ πράγματα καθ'αυτά, μεμονωμένα καὶ ἀνεξάρτητα τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο, ἤμποροῦμεν ἐν τούτοις νὰ γνωρίσωμεν τὰς διαφοράς των, τὰς συναφείας των, τὰς κινήσεις των καὶ τὰς μεταβολάς των. Αὐτὰ καὶ μόνον δὲν εἶναι ἤδη πάρα πολλά;

Ἀληθὲς βεβαίως εἶναι ὅτι αἱ διαφοραὶ τὰς ὁποίας δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν παραμένουν διαφοραὶ παραστάσεων, ὄχι πραγμάτων καθ'αυτά. Καὶ ὁ τρόπος κατὰ τὸν ὁποῖον αἱ διαφοραὶ ἔρχονται εἰς τὴν συνείδησίν μας καθορίζεται καὶ αὐτός, ὅπως ἡ

κάθε παράστασις μας, ἀπὸ τὴν κατασκευὴν τοῦ γνωστικοῦ μας ὄργάνου. Μολοντοῦτο εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι μὲ τὰς διαφορὰς αὐτὰς φθάνουν εἰς τὴν συνείδησίν μας πραγματικαὶ διαφοραὶ τῶν πραγμάτων καθ'αυτὰ. "Ὅταν τὰ φωτεινὰ κύματα ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὰ φύλλα τῆς βερυκοκκιᾶς ἐπιδρῶν εἰς τὸ μάτι μου καὶ διαμέσου αὐτοῦ εἰς τὸν ἐγκέφαλον μου φαίνονται ὡς πράσινον χρῶμα, ἐνῶ τὰ φωτεινὰ κύματα ποὺ ἔρχονται ἀπὸ τὸν καρπὸν τῆς βερυκοκκιᾶς μου φαίνονται ὡς κόκκινον χρῶμα, ἡ διαφορὰ αὕτη καθορίζεται δίχως ἄλλο ἀπὸ τὴν κατασκευὴν τοῦ γνωστικοῦ μου ὄργάνου. Ἀλλὰ τὸ ὅτι τὸ κόκκινον χρῶμα δείχνει κάτι διαφορετικὸν ἀπὸ ἐκεῖνο ποὺ μᾶς δείχνει τὸ πράσινον, τὸ ὅτι ὁ καρπὸς εἶναι κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὰ φύλλα, αὐτὸ καθόλου δὲν προέρχεται ἀπὸ τὴν κατασκευὴν τοῦ γνωστικοῦ μου ὄργάνου. Τὸ πραγματικὸν αὐτὸ γεγονὸς προέρχεται ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἀπὸ τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον.

Αἱ αἰσθήσεις δὲν μᾶς ἀπατοῦν ὅταν μᾶς φανερώουν διαφορὰς καὶ κινήσεις τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου.

Πλάναί δὲν ἀποκλείονται βεβαίως. Ἀλλὰ δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τὰς θεωροῦμεν ὡς ἀπάτην τῶν ὑγιῶν αἰσθήσεων.

Ἐὰν αἱ αἰσθήσεις μᾶς δείχνουν διαφορὰς πραγματικὰς τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, αὐτὸ δὲν σημαίνει ὅτι ἡ σκέψις μας ἐκτιμᾷ πάντοτε ὀρθῶς τὰς διαφορὰς αὐτὰς. Ἄν βυθίσω μίαν εὐθεῖαν ράβδον ἐντὸς ὕδατος κατὰ τὸ ἥμισυ, θὰ μοῦ φανῆ τεθλασμένη. Ἀπάτη λοιπὸν τῆς ὁράσεως; Καθόλου. Αἱ αἰσθήσεις μου δείχνουν μίαν πραγματικὴν διαφορὰν, μόνον ποὺ ἐγὼ ζητῶ νὰ τὴν εὕρω ὄχι εἰς τὴν ἀκριβῆ της θέσιν. Ἡ διαφορὰ τὴν ὁποίαν μοῦ δείχνει ἡ ὀπτική μου ἐντύπωσις, δὲν εἶναι ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν δύο ἡμίσεων τῆς ράβδου μου, ἀλλὰ ἡ μεταξὺ

ἀέρος καὶ ὕδατος. Εἰς ἕκαστον τῶν δύο τούτων μέσων τὰ φωτεινὰ κύματα μεταδίδονται κατὰ διάφορον τρόπον (διάθλασις τοῦ φωτός).

Ψευδαισθήσεις, ἀπάται τῶν αἰσθήσεων δύναται νὰ παρουσιασθῶν, μόνον ὅταν αἱ αἰσθήσεις καὶ τὸ κεντρικόν των ὄργανον μεταβληθῶν ὄχι ὁμαλῶς, ἀλλὰ νοσηρῶς, ὅταν προσβληθῶν ἀπὸ κάποιαν πάθησιν. Τότε εἶναι δυνατόν νὰ ἐπενεργήσουν ἐκ τῶν ἔσω, ἀπὸ τὸ ἴδιον τὸ σῶμα τοῦ ἀνθρώπου, ἐρεθισμοὶ ἐπὶ τοῦ γνωστικοῦ του ὄργάνου, αἱ ὁποῖαι προκαλοῦν ὁμοίας ἐντυπώσεις μὲ ἐκείνας πρὸ προκαλοῦν οἱ ἔξωτεροι ἐρεθισμοὶ εἰς ὁμαλὰς καταστάσεις. Ἐπειδὴ ὅμως γνωρίζομεν ὅτι αὐτὰ εἶναι νοσηρά, ἀνώμαλα φαινόμενα, ἤμπορεῖ κανεὶς νὰ προφυλαχθῆ ἀπὸ τὰς πλάνας τοιούτων ψευδαισθήσεων, ὅταν δοκιμάσῃ νὰ λάβῃ καὶ ὑπὸ ἄλλας ὁμαλὰς συνθήκας τὴν ἐντύπωσιν ἐκείνην ἢ ὁποῖα κατὸπιν σκέψεως τοῦ ἐφάνη ἀνώμαλος, ἰδίως δὲ ὅταν προσδώσῃ εἰς τὴν γνῶσιν χαρακτηριστῆρα κοινωνικόν, ὅταν συγκρίνῃ τὰς ἀτομικὰς του ἐντυπώσεις μὲ τὰς ἐντυπώσεις ἄλλων ἀνθρώπων.

Καμμία ἐντύπωσις τῶν αἰσθήσεων δὲν δύναται νὰ θεωρῆται πραγματικὴ καὶ ἀσφαλὴς ἐφ' ὅσον τὴν ἐδέχθη ἓνας μόνον ἀνθρώπος καὶ δὲν ἤμπορεῖ νὰ τὴν δεχθῶν ἄλλοι ἀνθρώποι. Ἄν κάποιος ἀστρονόμος ἰσχυρισθῆ ὅτι διακρίνει ἓνα φωτεινὸν ἀστέρα ἀλλὰ κανεὶς ἄλλος ἀστρονόμος δὲν τὸν διακρίτει μὲ ἐξ ἴσου καλὰ τηλεσκόπια, ἢ ἂν ὁ ἴδιος πρῶτος ἀστρονόμος ἀργότερα, ὅπότεν ἴσως ἢ κατὰστασις τοῦ σώματός του ἔχει ἀλλάξει, δὲν βλέπει πλέον τὸν ἀστέρα, δικαιούμεθα βεβαίως τότε νὰ μὴν ὑπολογίζωμεν τὸν ἀστέρα αὐτὸν μεταξὺ τῶν ἐγνωσμένων πραγμάτων. Θὰ στηρίζεται ἴσως εἰς κάποιαν παροδικὴν ἀπάτην τῶν αἰσθήσεων.

Ἄσφαλὴς λοιπὸν γνῶσις εἶναι δυνατὴ ὄχι εἰς

τὸν μεμονωμένον, ἀλλὰ εἰς τὸν κοινωνικὸν ἄνθρωπον. Εἶναι μία λειτουργία κοινωνική.

Τέλος πλάναι εἶναι δυνατόν νὰ προκύψουν ἀκόμη καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἡ συνείδησίς μας εἶναι ἱκανὴ νὰ συλλάβῃ τὰς διαφορὰς τῶν παραστάσεων μόνον, ὄχι τῶν πραγμάτων καθ'αυτὰ. Λοιπὸν αἱ αἰσθήσεις μας εἶναι περιορισμένης ἱκανότητος. Μᾶς δείχνουν μὲν ἀληθεῖς διαφορὰς τῶν πραγμάτων, ὄχι ὅμως ὅλας τὰς διαφορὰς τῶν πραγμάτων. Γνωρίζομεν ὅτι ἐκτὸς ἀπὸ τὰς ἐρυθρὰς καὶ τὰς ἰώδεις ὑπάρχουν καὶ ἄλλαι ἀκόμη φωτειναὶ ἀκτῖνες, αἱ ὅποια δὲν ἀσκοῦν καμμίαν ἐπίδρασιν εἰς τὸν ὀφθαλμὸν μας, δὲν μᾶς ἐμφανίζονται ὡς χρώματα. Περὶ αὐτῶν πληροφοροῦμεθα ἀπὸ τὰς χημικὰς ἢ θερμοαντικὰς ἐπιδράσεις. Ἀκόμη καὶ μερικὰ κατώτερα ζῶα ἀντιδροῦν εἰς αὐτάς, ἴσως καὶ νὰ τὰς αἰσθάνωνται.

Ὅμοίως, ὠρισμένους μόνον ἀπὸ τοὺς κραδασμοὺς τοῦ ἀέρος αἰσθανόμεθα ὡς ἤχους. Ἄλλοι παρέρχονται χωρὶς νὰ ἀκουσθοῦν. Εἰς ὅλας αὐτάς τὰς περιπτώσεις διαπιστώνομεν ὅτι αἱ αἰσθήσεις δὲν ἀντιδροῦν εἰς ὠρισμένους ἐρεθισμοὺς, ὅτι ἐπομένως ὠρισμένας διαφορὰς μεταξύ τῶν ἔξω ἡμῶν πραγμάτων δὲν τὰς συλλαμβάνομεν ἀμέσως. Πλήν τούτων ὑπάρχουν ἀσφαλῶς καὶ ἄλλαι διαφοραὶ ἀκόμη, τὰς ὁποίας οὔτε ἀμέσως ἀντιλαμβανόμεθα οὔτε ἐμμέσως ἀνακαλύπτομεν ἀπὸ τὰς ἐπιδράσεις των ἐπὶ ἄλλων ἀντικειμένων. Διαφοραὶ περὶ τῆς ὑπάρξεως τῶν ὁποίων δὲν ἔχομεν τὴν παραμικρὰν ὑποψίαν. Αὐταὶ ἢμπορεῖ νὰ εἶναι ἀναρίθμητοι.

Τοῦτο δὲν σημαίνει καθόλου ὅτι αἱ διαφοραὶ, τὰς ὁποίας διακρίνομεν μὲ τὰς αἰσθήσεις μας δὲν εἶναι πραγματικά. Ἄλλὰ μία φαινομενικὴ συμφωνία, δηλαδή ἡ μὴ παρατήρησις διαφορῶν μεταξύ δύο φαινομένων, δὲν σημαίνει κατ' ἀνάγκην ὅτι ὑπάρχει συμφωνία καὶ μεταξύ τῶν πραγμάτων καθ'αυτὰ ἐπὶ τῶν ὁποίων στηρίζονται τὰ φαινόμενα.

Ἡ γνῶσις ἡμῶν δὲν εἶναι περιορισμένη μόνον μὲ τὴν ἔννοιαν ὅτι ἀδυνατεῖ νὲ διεισδύσει εἰς τὰ μεμονωμένα πράγματα καθ'αυτά. Εἶναι περιορισμένη καὶ μὲ τὴν ἔννοιαν ὅτι ἓνα μόνον μέρος τῶν πραγμάτων ἡμπορεῖ νὰ συλλάβῃ. Τὸ τελευταῖον ὅμως αὐτὸ ὄριον δὲν εἶναι φραγμὸς ἀκλόνητος. Διαρκῶς μετατοπίζεται πρὸς τὰ ἔμπρὸς.

Ἡ ἱκανότης τοῦ ἀνθρώπου νὰ γνωρίζῃ τὰς διαφορὰς αὐξάνει ὅσον προχωρεῖ ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξις. Ὁ ἀνθρώπος εἶναι ἱκανὸς νὰ ἐφευρίσκη τεχνικὰ βοηθήματα καὶ μεθόδους, αἱ ὅποια πολλαπλασιάζουν σημαντικὰ ὄχι μόνον τὴν δύναμιν τῶν μυῶνων καὶ τῶν ὀστέων του, ἀλλὰ καὶ τὴν γνωστικὴν ἱκανότητα τοῦ νευρικοῦ του συστήματος. Εὐρύνουν ὀλοένα τὸν κύκλον τῶν διαφορῶν τὰς ὁποίας ἡμπορεῖ νὰ ἀντιληφθῇ.

Ἦδη αὐτὰ καὶ μόνα κάμνουν ὥστε ἡ γνωστικὴ ἱκανότης τοῦ ἀνθρώπου νὰ εἶναι παράγων ἱστορικῶς μεταβλητός. Εἶναι τοιοῦτος παράγων καὶ δι' ἓνα ἄλλον ἀκόμη λόγον. Δὲν δυνάμεθα νὰ ἀντιληφθῶμεν ὅλας τὰς διαφορὰς τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ οὔτε καὶ εἰς ὅλας τὰς διαφορὰς ὅσαι ὑποπίπτουν εἰς τὰς αἰσθήσεις μας δίδομεν προσοχήν. Ὅλη ἡ γνῶσις μας δὲν εἶναι γνῶσις τῶν πραγμάτων καθ'αυτά, εἶναι μόνον μία σύγκρισις τῶν διαφορῶν τους καὶ τῶν συμφωνιῶν τους. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον χρησιμοποιοῦμεν ὄχι μόνον τὰς ἐκάστοτε ἐντυπώσεις τῶν αἰσθησέων μας, ἀλλὰ καὶ τὰς ἀναμνήσεις μας ἀπὸ προγενεστέρων ἐντυπώσεων, τὰς ὁποίας διετηρήσαμεν εἰς τὴν μνήμην μας.

Ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὰς ἀμέσους ἐντυπώσεις πολλαὶ διαφεύγουν ἀπὸ τὴν συνείδησίν μας ἢ παραμερίζονται ἀπὸ ἡμᾶς ἐνσυνειδήτως ὡς ἀσήμαντοι. Πολὺ περισσότερον ἀληθεύει αὐτὸ διὰ τὰς ἀναμνήσεις μας. Μόνον ὅ,τι μᾶς φαίνεται σπουδαῖον καὶ οὐσιῶδες τὸ συγκρατοῦμεν. Κατὰ πρῶτον λόγον

πρακτικῆς μόνον φύσεως ὑπολογισμοί μας κρίνουν περὶ τοῦ ποῖον εἶναι οὐσιῶδες. Ἄργότερα εἰς ἀνώτερα στάδια πνευματικῆς ἐξελίξεως τοῦ ἀνθρώπου, ἐνεργεῖ ἐν προκειμένῳ ἀποφασιστικῶς ἢ συνολικῆ εἰκὼν τοῦ κόσμου, τὴν ὁποῖαν ἔχει ἀποκτήσει ὁ κοινωνικὸς ἀνθρώπος μὲ τὴν συνένωσιν καὶ τακτοποίησιν τῶν ἐντυπώσεων του καὶ τὴν ὁποῖαν ὁ καθένας εὐρίσκει ἤδη ἐτοίμην μέσα εἰς τὴν κοινωνίαν ὅπου ἐγεννήθη.

Ἀκόμη καὶ ἀτομικῶς ὁ καθένας ἀπὸ ἡμᾶς ἔχει εἰς τὰ διάφορα στάδια τῆς ἡλικίας του πολὺ διαφορετικὰς ἀντιλήψεις περὶ τοῦ ποῖον εἶναι οὐσιῶδες καὶ ποῖον ἐπουσιῶδες, ἀπὸ τὸ σύνολον τῶν ἐντυπώσεων ποὺ δέχεται. Τὸ μικρὸ παιδί βλέπει τὰ πράγματα ἐντελῶς διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν νεανίαν καὶ αὐτὸς πάλιν ἐντελῶς διαφορετικὰ ἀπὸ τὸν γέροντα.

Πολὺ μεγαλύτεραι εἶναι αἱ διαφοραὶ εἰς τὸ ἀντίκρουσμα τῶν πραγμάτων μεταξὺ τῶν διαφόρων ἱστορικῶν σταδίων τῆς κοινωνικῆς ἐξελίξεως. Αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὰς ἀπλᾶς ἀκόμη ἐντυπώσεις τῶν αἰσθήσεων.

Ὁ ἄγριος δὲν ἀναγνωρίζει τίποτε ἐπάνω εἰς ἓνα ζωγραφικὸν πίνακα ποὺ παριστάνει ἓνα τοπίον. Τοῦτο φαίνεται ἀπλῶς σὰν ἓν ἀνακάτωμα ἀπὸ χρώματα. Ὁ πολιτισμένος ἀνθρώπος εἰς τὸν ἴδιον πίνακα εἶναι δυνατὸν νὰ ἀνακαλύψῃ ἀπείρους ὠραιότητας. Ἀντιθέτως ὁ πρωτόγονος ἀνθρώπος ἤμπορεῖ νὰ διακρίνη μέσα εἰς τὸ ἄγριον δάσος ἤχους, τοὺς ὁποίους ὁ πολιτισμένος δὲν ἀκούει καθόλου ἢ δὲν τοὺς προσέχει.

Πολὺ περισσότερον φυσικὰ ἰσχύει τοῦτο προκειμένου περὶ πολυπλοκοτέρων πνευματικῶν φαινομένων.

Αἱ γνώσεις μας λοιπὸν εἶναι πολὺ σχετικώτε-
ραι ἀπ' ὅσον ἐδέχεται ὁ Κάντ. Ἐξαρτῶνται ὄχι μό-

νον ἀπὸ μίαν γνωστικὴν ἱκανότητα ποὺ δὲν μένει πάντοτε ἡ ἴδια, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ μίαν γνωστικὴν ἱκανότητα ποὺ μεταβάλλεται μαζὶ μὲ τὰ τεχνικὰ μέσα καὶ μὲ τὴν πνευματικὴν συγκρότησιν τῆς κοινω- νίας διὰ μέσου τῶν αἰώνων.

Τοιοιουτρόπως ἡ γνῶσις μας εὐρίσκεται εἰς διαρκεῖ πρόοδον. Διὰ κανένα πρόβλημα δὲν ἐπι- τρέπεται νὰ εἴπωμεν *ignotabimus*, δὲν θὰ τὸ λύ- σωμεν ποτέ, ἀλλὰ μόνον, ἔφῳσον ἀκόμη δὲν ἐλύ- θη *ignotabimus*, δὲν γνωρίζομεν τὴν λύσιν του.

Καὶ πάλιν ὅμως δὲν πρέπει ποτὲ νὰ περιμένω- μεν λύσεις αἱ ὁποῖαι νὰ μᾶς προσεγγίζουν πρὸς καμμίαν ἀπόλυτον ἀλήθειαν. Διότι κάθε λύσις καταλήγει πάντοτε εἰς τοῦτο : νὰ μᾶς θέτῃ πρὸ νέων μεγαλυτέρων προβλημάτων.

Διὰ τὸν ἀμαθῆ ἀγριάνθρωπον ὑπάρχουν ἐλά- χιστα μόνον προβλήματα. Διὰ τὸν ἄνθρωπον ἐνὸς ἐξειλιγμένου πολιτισμοῦ τὰ προβλήματα αὐξάνουν ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν κατ' ἀριθμὸν καὶ κατὰ μέ- γεθος. Δὲν εἶναι βεβαίως ὀρθὸν νὰ λέγωμεν : ὅσο περισσότερα πράγματα γνωρίζομεν τόσο καλύτερα βλέπομεν ὅτι δὲν ἠμποροῦμεν νὰ γνωρίσωμεν τί- ποτε. Ὅρθον εἶναι μόνον νὰ λέγωμεν : τόσο κα- λύτερα βλέπομεν ὅτι τίποτε τελειωτικὸν δὲν ἠμποροῦμεν νὰ γνωρίσωμεν. Προχωροῦμεν ὁλοένα ἔπάνω εἰς τὸν δρόμον τῆς γνώσεως καὶ ὅμως δὲν προσεγγίζομεν περισσότερον πρὸς τὸ τέλος, διότι εἰς τὸ ἀπειρον δὲν ἠμπορεῖ κανεὶς νὰ ὑπάγῃ πλη- σιέστερον πρὸς τὸ τέρας ὅσονδήποτε γοργὰ καὶ καὶ ἂν βαδίζῃ.

Γνῶσις ἀπόλυτος δὲν ὑπάρχει. Ὑπάρχει μόνον μία διαρκὴς πορεία γνώσεως ποὺ κανεὶς δὲν θὰ γνωρίσῃ τὸ τέλος της.

Αὕτη εἶναι ἡ γνωστοθεωρία τοῦ συγχόνου ἐπι- στημονικοῦ θετικισμοῦ. Εἶναι διαφορετικὴ ἀπὸ τὴν καντιανὴν. Θὰ ἠδύνατο ὅμως κάλλιστα νὰ συμ-

βιβασθῆ με τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Κάντ, ἂν ὁ Κάντ εἶχε πραγματικῶς μείνει εἰς τὰ ὅρια τὰ ὅποια ὁ ἴδιος ἔθεσεν εἰς τὸν ἑαυτὸν του. Ἄλλὰ τὰ ὑπερέβη.

6 ΗΥΠΕΡΒΑΣΙΣ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ

Ἡ καντιανὴ κριτικὴ τῆς γνώσεως εἶναι μία μεγαλειώδης προσπάθεια νὰ καθορισθοῦν τὰ ὅρια τῆς γνώσεως διὰ τὸ ἀνθρώπινον πνεῦμα. Ἄλλ' ὁ Κάντ ἐπροχώρησε καὶ πέραν αὐτὰ. Καὶ προχωρῶν προσεπάθησε νὰ εὔρη ἓνα σημεῖον εἰς τὸ ὅποιον τὸ πνεῦμα μας θὰ ἠδύνατο νὰ ὑπερπηδήσῃ τὸ ὄριον αὐτό, διὰ νὰ διεισδύσῃ εἰς τὸ βασίλειον τοῦ ἀνεξερευνήτου ἢ διὰ νὰ ρίψῃ ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν φαινομένων ἓνα βλέμμα εἰς τὸν κόσμον τῶν πραγμάτων καθ'αὐτὰ. Πρὸς αὐτὴν τὴν κατεύθυνσιν τὸν ὠθησαν ὄχι καμμία λογικὴ ὑποχρέωσις, ἀλλὰ μία ἀνάγκη. Αἱ ἀνάγκαι τῶν ἀνθρώπων παίζουσι εἰς τὴν πνευματικὴν των ζωὴν μέγαν ρόλον. Αἱ πνευματικαὶ ἰκανότητες ἀνεπτύχθησαν μαζὶ μετὰ τὰς ἄλλας ἰκανότητας τοῦ ὄργανισμοῦ ὡς μέσα ποὺ τὸν κάμνουσι ἰκανὸν νὰ θεραπεύσῃ τὰς πολυμόρφους του ἀνάγκαι. Εἶναι ἀρχικῶς πρακτικῆς μόνον φύσεως. Παραλλήλως ὅμως διαμορφώνονται σὺν τῷ χρόνῳ πνευματικαὶ συνήθειαι, τῶν ὁποίων ἡ ἰκανοποίησις δύναται νὰ καταντήσῃ καὶ αὐτὴ μία ἀνάγκη τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ἀνάγκη ἐνεργεῖ ἐπὶ τοῦ πνεύματος ὄχι μόνον μετὰ τὸ νὰ τοῦ δείχνῃ τὰ ἀντικείμενα ἐκεῖνα τοῦ ἐξωτερικοῦ κόσμου, τῶν ὁποίων ἡ ἐξερεύνησις εἶναι σημαντικὴ διὰ τὸ ἄτομον ἢ διὰ τὴν κοινωνίαν.

Ἡ ἀνάγκη τοῦ ἐρευνῶντος ἀνθρώπου συχνὰ τοῦ γεννᾷ τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ἐπιτύχῃ μετὰ τὴν ἐρευναν τοῦ ἓνα ὠρισμένον σκοπὸν εἰς τρόπον ὥστε ὁ ἀνθρώπος κατὰ τὰς περιστάσεις, ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἄσυνειδήτως, θέτει προκαταβολικῶς, προτοῦ ἀρχίσῃ τὴν ἐρευνητικὴν του ἐνέργειαν, τὸ ἀποτέλεσμα